

POZİTİVLİK ANLAYIŞININ DİLÇİLİK NƏZƏRİYYƏSİNDƏ YERİ

Giriş. Dil insanı digər canlılardan fərqləndirən idrak qabiliyyətlərindən biridir. Bu qabiliyyətin elm daxilində necə araşdırılması həmişə mübahisə mövzusu olmuşdur. Q.Sampson kimi bəzi tədqiqatçıların fikrincə, dil elmi metodlarla öyrənilə bilmədiyi üçün dilçilik elm sahəsi deyil. N.Çomskinin başçılıq etdiyi digər bir qrup alim isə dilin təbiət elmlərinin metodları ilə öyrənilməsinin vacibliyini müdafiə edir.

Elmi nəyin təşkil etməsi və bir məlumatın “elmi” sayılmaq üçün hansı xüsusiyyətlərə malik olması bilinən mübahisə mövzudur (1). Elmi biliyin fəlsəfə, incəsənət və inanc kimi digər bilik sahələri ilə yanaşı önə çıxması pozitivist görüşü mənimsəyən Kopernik, Nyuton və Eynşteyn kimi elm adamları, təcrübə və müşahidə yolu ilə fərziyyələri sınaqdan keçirən və riyazi əsaslarla izahat verən alimlər tərəfindən mümkün olmuşdur. Pozitivizm termininin fəlsəfədə istifadəsi ilə bu sahələrdə istifadəsi arasında bəzən birbaşa, bəzən də dolayı əlaqəni görmək mümkündür (4).

Doğulamaya əsaslanan pozitivizm müasir elmin ilk addımı hesab olunur. Klassik pozitivizmdə sınaq və müşahidə yolu ilə yoxlama nəzəriyyələrin qəbulu üçün vacibdir. Auguste Comte, metafizikanı istisna etməklə, təcrübə və müşahidəyə əsaslanan rəşional yanaşması ilə klassik pozitivizmin öncüsü idi; Vyana dairəsi kimi məntiqi pozitivistlərin töhfəsi ilə “Yoxlama yolu ilə induksiya” uzun müddət mübahisəsiz bir üsul olaraq öz üstünlüyünü qoruyub saxladı. Pozitivist ənənə metafizika və subyektivliyə əsaslanan izahatları qeyri-elmi hesab edir.

Dilçilik nəzəriyyəsində pozitivlik anlayışı, dilin təbiətini və quruluşunu başa düşmək üçün tətbiq edilən metodların obyektiv və empirik olmasını vurğulayan bir yanaşmadır. Bu anlayış, əsasən dilin funksional və struktural aspektlərinə yönəlir və dilin təhlilində yalnız müşahidə edilə bilən, ölçülə bilən və obyektiv məlumatlara dayanmağı məqsəd qoyur. Pozitivizm, həmçinin dilin öyrənilməsində, yalnız sosioloji və psixoloji aspektləri nəzərə alır və hər hansı bir subyektiv yanaşmadan uzaq durmağa çalışır.

Dili elm daxilində araşdırarkən ilk addımda, yəni dilin tərifində “ölçü” ehtiyacı hiss olunur. Hələlik bütün dilçilərin razılaşdığı dilin tərfi yoxdur. Pozitivist ənənədə müşahidə və təcrübə yolu ilə təsdiq edərək dili müəyyən etməyə çalışdığımız zaman tərifimizə uyğun nümunələr tapmaqda çətinlik çəkmirik. “Dil ünsiyyət vasitəsidir”. Bunu deyəndə bəlkə də dil tərfi vermiş oluruq. Ancaq burada bu ünsiyyət vasitəsi ilə digər canlıların ünsiyyəti arasındakı fərqi müəyyən etməliyik. Bunun üçün Hockett tərəfindən istifadə edilən ölçülərə ehtiyacımız var.

Əslində, müəyyən edilmişdir ki, rekursiya insan dilində (Amazon dili Pirahə) belə mövcud deyil (Everett, 2005, 2009). Bu cür tapıntılar Popperian saxtakarlıq testindən keçəcək təriflə razılaşmağın çətinliyini vurğulayır. Klassik elmi metodun başqa bir çətinliyi var, hansı ki, dillə bağlı yoxlama induksiyasından istifadə edir. Yəni bu gün dünyada müəyyən edilmiş 7151 dildən (Eberhard et al., 2021) yalnız yarısı inventarlaşdırılıb (Hammarström, 2016) və biz hələ əksər dillərin xüsusiyyətlərinə malik deyilik.

Aydındır ki, dil insan yaradıcılığının ən fərqli cəhətlərindən biridir. O, bəlkə də insanın idrak xüsusiyyətlərinin ən mühümüdür. Riyaziyyat və musiqi kimi digər yaradıcı aspektlərlə də əlaqəli olan bu xüsusiyyət bəlkə də riyaziyyat və musiqi arasında körpüdür⁸. O, nə dəqiq riyaziyyat kimi klassik pozitivist üsullarla “formalaşdırıla”, nə də sənət kimi elmin sərhədlərindən tamamilə kənarlaşdırıla bilməz. Bəlkə də elmlə məşğul olmağın vahid yolu yoxdur. Popperian saxtakarlığı təbiət elmləri üçün uyğun olsa da, sosial elmlər və ya incəsənət üçün fərqli bir meyar hazırlamaq lazımdır.

Pozitivizm tərəfdarları elmdə həqiqətin tək və mütləq olduğunu iddia edirlər (1, s. 41). Pozitivlik anlayışının dilçilik nəzəriyyəsində yerini anlamaq üçün ilk olaraq pozitivizmin nə olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Pozitivizm, dilin təhlilində empirizmi, yəni müşahidə və təcrübə ilə əldə edilən faktların əsas olduğunu irəli sürür. Bu yanaşma, dilin yalnız nəzəri olaraq deyil, real dünyada necə işlədiyini anlamağa çalışır. Pozitivistlər, dilin öyrənilməsində obyektivlik və rəşionallığı ön planda tuturlar, subyektiv təhlillərdən və fərdi fərziyyələrdən qaçmağa çalışırlar.

Dilçilikdə pozitivizm, əsasən dilin təbii strukturlarını və davranışlarını müəyyənləşdirməyə yönəldilmişdir. Burada dilin sintaktik, semantik və fonetik aspektləri empirik metodlarla təhlil edilir və dilin quruluşu, qrammatikasının müəyyənləşdirilməsi üçün riyazi və statistik yanaşmalara üstünlük verilir.

Pozitivizmin dilçilikdəki əsas tətbiq sahələrindən biri davranışsal dilçilikdir (2, s. 89). Bu yanaşma, dilin öyrənilməsinin və istifadə edilməsinin müşahidə və təkrara əsaslandığını bildirir. Davranışçı dilçilər dilin öyrənilməsinin yalnız biologiya və psixologiya ilə deyil, həm də sosial və mədəni amillərlə əlaqəli olduğunu vurğulayır. Bu sahədə pozitivist yanaşma, dilin təkə strukturlarını deyil, həm də insanın dilə olan reaksiyalarını, dilin istifadəsinin sosial və mədəni kontekstini araşdırır.

Məsələn, B.F.Skinner tərəfindən irəli sürülən dilin davranışçı nəzəriyyəsi, dilin sadəcə olaraq mühitin şərtləri ilə öyrənildiyini qeyd edir. Burada dilin öyrənilməsi, insanın gündəlik həyatında qarşılaşdığı dil mətnləri və şərtləri ilə əlaqələndirilir. Dilçilər, dilin bu şəkildə öyrənilməsinin təsirli metodlarını və prosesslərini müəyyənləşdirmək üçün müşahidə və təcrübə yolu ilə məlumatlar toplamaqla pozitivist yanaşmanı tətbiq edirlər.

Yapısalcı dilçilik də pozitivizmin əhəmiyyətli təsirlərini qəbul edən bir yanaşmadır. Bu nəzəriyyə, dilin bir struktur olaraq başa düşülməsini və bu strukturların müxtəlif elementlərinin arasında müəyyən əlaqələrin olduğunu iddia edir. Yapısalcı dilçilər, dilin bir sistem olaraq təhlil edilməli olduğunu bildirirlər və dilin müxtəlif hissələrinin

¹²¹ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. zubeydaalizada@gmail.com

qarşılıqlı əlaqələrini öyrənməyi məqsəd qoyurlar. Bu yanaşma, dilin məntiqi və riyazi təhlilini əsas götürərək pozitivizmin əsas prinsiplərinə uyğun olaraq dilin quruluşunun sistematik şəkildə öyrənilməsinə diqqət yetirir.

Ferdinand de Saussure'un yapısalçı dil nəzəriyyəsi bu sahədə ən məşhur nümunələrdən biridir. Saussure dilin əsasını simgələr (simvolik göstəricilər) və işarələr (signifier və signified) təşkil etdiyini vurğulamışdır. Dilin bu şəkildə təhlili, pozitivizmin metodlarını tətbiq edərək, dilin strukturlarını və bu strukturların necə işlədiyini, müxtəlif sosial və mədəni hallarda necə dəyişdiyini sistematik şəkildə müəyyən etməyə yönəlmişdir.

Sosial dilçilik sahəsində də pozitivist yanaşmaların rolu böyükdür. Sosial dilçilik, dilin sosial və mədəni amillərlə əlaqəsini araşdırır və burada pozitivist yanaşma, dilin istifadəsinin müxtəlif sosial qruplar arasında necə dəyişdiyini obyektiv şəkildə araşdırmağa çalışır. Sosial mühitin dilə olan təsirlərini izləyərək, dilin necə dəyişdiyini, sosial siniflər və mədəniyyətlər arasında necə fərqləndiyini müşahidə etmək mümkündür.

William Labov sosial dilçiliyin öncüllərindən biri olaraq, dilin sosial davranışlarla əlaqəsini araşdıran təcrübələr aparmışdır. O, xüsusilə sosial dəyişikliklər və dialekt fərqləri üzərində işlər görmüş və dilin sosial şərtlərə uyğun olaraq dəyişdiyini empiric olaraq sübut etmişdir. Labov'un metodları, pozitivizmin əsas prinsipinə əsaslanır, çünki onlar yalnız sosial məlumatları toplayıb təhlil etməklə deyil, həm də müəyyən sosial davranışların dilə necə təsir etdiyini empirik olaraq nümayiş etdirirlər.

Pozitivizm, dilin yalnız struktural və funksional tərəflərini araşdırmağa yönəlsə də, bu yanaşmanın bəzi tənqidləri mövcuddur. Dilin yalnız xarici strukturlarına diqqət yetirmək, dilin daha dərin və subyektiv aspektlərini nəzərdən qaçırmaya səbəb ola bilər. Dilin duyğusal, mədəni və şəxsi təcrübələrə dayanan tərəfləri, pozitivist yanaşma ilə tam olaraq izah edilə bilməz. Məsələn, insanların dil istifadə etmə motivləri, sosial rollar və dilin mənəvi tərəfləri pozitivist yanaşma çərçivəsində çətinliklə təhlil oluna bilər.

Bu səbəbdən, pozitivizmə qarşı tərifi dilçilik və kritik dilçilik kimi yanaşmalar inkişaf etmişdir. Bu yanaşmalar dilin yalnız obyektiv tərəflərini deyil, həm də subyektiv, emosional və mədəni aspektlərini analiz etməyə çalışır.

Azərbaycan dilçiliyində pozitivist yanaşmanın ilkin təsirləri, XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə fəlsəfi və metodoloji baxımdan dilin sistematik tədqiqatına yönələn dövrlərdə müşahidə edilmişdir. Bu dövrdə, dilin təkcə estetik və semantik tərəfləri deyil, həm də sintaktik və fonetik aspektləri sistematik şəkildə təhlil edilməyə başlanmışdır. Azərbaycan dilçiliyinin bu mərhələlərində pozitivist yanaşmalar, dilin quruluşunu və işləməsini anlamağa çalışarkən, empirik üsullar və statistik metodlar əsas götürülürdü.

Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Fətəli Axundov və Bəkir Çobanzadə kimi klassik dilçilər, dilin sistemini və quruluşunu araşdırarkən pozitivist yanaşmalara yer vermişlər. Bu mütəxəssislər, dilin müxtəlif səviyyələrini - fonetik, morfoloji və sintaktik strukturları empirik olaraq araşdıraraq, Azərbaycan dilinin quruluşunu sistematik şəkildə təhlil etmişlər.

Pozitivizmin Azərbaycan dilçiliyində tətbiqi müsbət olsa da, bəzi tənqidlərə də məruz qalmışdır. Dilin yalnız struktur və funksional aspektlərinə fokuslanmaq, onun daha dərin mənəvi və emosional tərəflərini təhlil etməyi çətinləşdirir. Dilin sosial, mədəni və psixoloji aspektlərinin tam şəkildə başa düşülməsi üçün pozitivist yanaşmanın kifayət etmədiyi irəli sürülmüşdür. Qarşılıqlı əlaqə, subyektiv anlayışlar və kontekstual məna məsələləri pozitivist yanaşma ilə tam açıqlana bilməz.

Eyni zamanda, pozitivist yanaşma, dilin yalnız "görünən" və "ölçülə bilən" tərəfləri ilə məşğul olduğu üçün, dilin inkişafının və dəyişməsinin daha incə və dərin səviyyələrini görməyi məhdudlaşdırır. Beləliklə, daha geniş nəzəri çərçivələrə və subyektiv yanaşmalara ehtiyac duyulmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Alikılıç.İ. Pozitivizm ve postpozitivizm, Sanat Tasarım ve Mimarlık Araştırmaları Dergisi Güz 2021, 1/1, s. 39-62.
2. Balıkkaya.C. Pozitivizm, edebiyat fakültesi, 2025, s. 87-106
3. <https://tdkbelleten.gov.tr/tam-metin-pdf/1074/tur#:~:text=Dil%2C%20insan%C4%B1%20di%C4%9Fer%20can%C4%B1lardan%20ay%C4%B1ran,bilimi%20bir%20bilim%20dal%C4%B1%20de%C4%9Fildir.>
4. <https://qcris.pau.edu.tr/bitstream/11499/49093/1/document%20%284%29.pdf>

Açar sözlər: dilçilik, pozitivizm, fəlsəfə, nəzəriyyə, araşdırma

Keywords: linguistics, positivism, philosophy, theory, research

Ключевые слова: лингвистика, позитивизм, философия, теория, исследование

Xülasə

Pozitivlik anlayışı, dilçilik nəzəriyyəsində çox mühüm yer tutan və dilin obyektiv təhlilini təmin edən bir yanaşmadır. Davranışsal dilçilikdən yapısalçılığa və sosial dilçiliyə qədər müxtəlif sahələrdə pozitivist yanaşmaların tətbiqi, dilin təhlilində empirizmi və obyektivliyi ön plana çıxarır. Bununla yanaşı, pozitivizm yalnız dilin struktur və funksional tərəflərini əhatə edir, bu da dilin daha subyektiv və mənəvi tərəflərinin öyrənilməsini məhdudlaşdırır. Buna baxmayaraq, pozitivist yanaşmalar, dilin öyrənilməsi və tətbiqinin obyektiv və ölçülə bilən tərəflərinə diqqət yetirərək dilçilik sahəsində əhəmiyyətli bir yer tutmaqdadır.

Dilçiliyin inkişafında pozitivist yanaşmaların əhəmiyyətli bir rolu olduğu, lakin yalnız dilin struktur və funksional tərəfləri ilə məhdudlaşan yanaşmaların, dilin inkişafını və dəyişməsinə daha dərinləndirən başa düşmək üçün əlavə nəzəri çərçivələrə ehtiyac duyduğu vurğulanır. Bu yanaşma dilin obyektiv və ölçülə bilən tərəflərinə fokuslanaraq, dilçilik sahəsində müsbət nəticələr əldə etməyə kömək edir.

Summary

The concept of positivism holds a very important place in linguistic theory as an approach that ensures the objective analysis of language. The application of positivist approaches in various fields, from behavioral linguistics to structuralism and sociolinguistics, emphasizes empiricism and objectivity in the analysis of language. However, positivism only covers the structural and functional aspects of language, which limits the study of its more subjective and emotional sides. Nevertheless, positivist approaches play a significant role in the field of linguistics by focusing on the objective and measurable aspects of language learning and application.

It is emphasized that while positivist approaches have an important role in the development of linguistics, approaches limited only to the structural and functional aspects of language require additional theoretical frameworks to better understand the development and changes in language. This approach helps achieve positive results in the field of linguistics by focusing on the objective and measurable aspects of language.

Резюме

Понятие позитивизма занимает важное место в лингвистической теории как подход, обеспечивающий объективный анализ языка. Применение позитивистских подходов в различных областях, от поведенческой лингвистики до структурной лингвистики и социолингвистики, подчеркивает эмпиризм и объективность в анализе языка. Однако позитивизм охватывает только структурные и функциональные аспекты языка, что ограничивает изучение его более субъективных и эмоциональных сторон. Тем не менее, позитивистские подходы играют значительную роль в лингвистике, фокусируясь на объективных и измеримых аспектах изучения и применения языка.

Подчеркивается, что, несмотря на важную роль позитивистских подходов в развитии лингвистики, подходы, ограниченные только структурными и функциональными аспектами языка, требуют дополнительных теоретических рамок для более глубокого понимания развития и изменений в языке. Этот подход помогает достичь положительных результатов в лингвистике, сосредотачиваясь на объективных и измеримых аспектах языка.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva